

УДК 349.3:364.322

DOI: 10.36550/2522-9230-2021-11-39-46

Соловійов Олексій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
e-mail: o.v.solovyov@nlu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8589-3041>

РОЗВИТОК ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД НЕЩАСНОГО ВИПАДКУ НА ВИРОБНИЦТВІ ТА ПРОФЕСІЙНОГО ЗАХВОРЮВАННЯ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглянуто історичні аспекти формування правових механізмів захисту постраждалих від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання. Проведене дослідження дозволило констатувати, що протягом останніх кількох сторіч виникли та існували такі способи захисту постраждалих від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання: деліктно-договірний спосіб, який ґрунтується на засадах договору та цивільно-правового принципу відповідальності; деліктний спосіб, в основі якого є виключно цивільно-правова відповідальність заподіяча шкоди; спеціальна розширена відповідальність роботодавців, в основу якої покладено принципи цивільно-правової відповідальності, які закріплені в окремому спеціальному нормативно-правовому акті, та соціальне страхування (обов'язкове та добровільне). Було виокремлено й проаналізовано важливі особливості кожного із цих способів.

Дослідження історичних наукових джерел дало змогу простежити трансформацію цивільно-правових способів захисту постраждалих на виробництві, які ґрунтувались на індивідуальній відповідальності заподіяча шкоди, у соціально-страховий механізм колективної відповідальності у зв'язку з настанням особливого соціального ризику – ризику втрати заробітної плати внаслідок завдання шкоди життю, здоров'ю та працездатності робітника нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням.

Ключові слова: соціальне страхування, відповідальність роботодавця, нещасний випадок, професійне захворювання, механізми соціального захисту, історичний аспект.

Soloviov O. DEVELOPMENT OF LEGAL PROTECTION MECHANISMS OF PERSONS AFFECTED BY AN ACCIDENT AT WORK AND OCCUPATIONAL DISEASE IN WESTERN EUROPEAN COUNTRIES

The article analyzed the historical aspects of the formation of legal protection mechanisms of persons affected by an accident at work and occupational disease. From the conducted analysis the conclusion is drawn that over the last few centuries there were the following ways to protect persons affected by an accident at work and occupational disease: delictual-contractual method, based on the agreement and the civil consideration of responsibility; delictual method – based solely on civil accountability of the person inflicting the damage – special extended responsibility of employers, based on the civil considerations, which are vested in a separate special normative and legal act, and social insurance (obligatory and voluntary). Important features of each of these methods were outlined and analyzed.

The study of historical and scientific sources allowed to trace the transformation of civil methods that protect the person affected at work based on individual responsibility of the person inflicting the damage, into the mechanism of social insurance of collective responsibility due to the onset of special social risk – the risk of income loss due to an accident at work and occupational disease inflicting harm to employee's life, health and working capability.

Key words: social insurance, employer's responsibility, accident, occupational disease, social protection mechanisms, historical aspect.

Постановка проблеми. Для визначення подальших тенденцій розвитку правового регулювання захисту постраждалих від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання необхідно дослідити теоретико-правові ідеї та генезу механізмів правового захисту постраждалих на виробництві у країнах Західної Європи на протязі XIX-XX ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання про соціальний захист працівників почало обговорюватися серед науковців наприкінці XIX ст., коли на фоні розвитку масового виробництва, стали очевидними такі негативні явища як ріст професійних захворювань серед робітників і збільшення нещасних випадків, які виникали на підприємствах. А тому, саме в цей період вже з'являються перші наукові роботи, які були присвячені аналізу та теоретичному обґрунтуванню запровадження соціального страхування, як одного з найефективніших способів захисту постраждалих на виробництві. Слід зазначити, що за останні 100 років чимало вчених присвятили свої дослідження питанням розвитку соціального захисту постраждалих від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, особливо вагомий внесок в розвиток наукової думки в цій сфері привнесли такі вчені як Н. А. Вігдорчик, Л. В. Забелін, А. В. Репенак, В. Г. Яроцький, А. А. Пресс, І. Ф. Енгель, З. Р. Теттенборн та ін. Разом з тим деякі аспекти історичного процесу розвитку та становлення правових механізмів захисту працівників від нещасних випадків на виробництві потребують додаткового дослідження.

Метою статті є узагальнення історичного досвіду розвитку механізмів захисту постраждалих від

нешасних випадків на виробництві та розробка власної періодизації етапів становлення сучасних систем соціального страхування постраждалих від трудового каліцтва та професійного захворювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бурхливий розвиток промисловості у XIX ст. привів не лише до позитивних змін (зростання кількості виготовленої продукції, нарощування виробничих потужностей), але й до негативних: збільшення випадків промислового травматизму серед робітників та захворюваності, викликаній виробничою діяльністю. У такій ситуації подальший розвиток виробничих відносин був неможливим без рішучих змін у становищі експлуатованого класу. Незважаючи на масову механізацію виробництва, використання у ньому нових сил природи (пари, газу, електрики), ручна праця все ж залишалася основним елементом майже кожної механізованої діяльності та призводила до значного збільшення кількості випадків виробничого травматизму. Такі обставини зумовлювали необхідність впровадження та подальший розвиток різноманітних способів правового захисту постраждалих від нещасних випадків на виробництві.

Перший спосіб був характерний для Англії у XIX ст., де постраждалі від нещасного випадку мали можливість «домогтися» відшкодування в тому разі, якщо вони могли довести вину роботодавця та за умови, що це було прямо передбачено договором. З правової точки зору на той час трудовий договір являв собою лише деякий різновид цивільно-правового договору найму послуг [1, с. 4–5]. Це теоретично дозволяло при заподіяній виробничої травми працівникові використовувати систему не лише деліктної, а й договірної відповідальності. Однак, враховуючи чинний на той час принцип свободи договору, така відповідальність роботодавця за виробничу травму могла бути передбачена тільки за наявності на те його волі.

Виходячи із цього можна зробити висновок, що роботодавець повинен був нести відповідальність за ушкодження здоров'я працівника тільки в тому випадку, якщо така умова була передбачена в договорі і працівнику вдалося довести вину свого наймача. Такий вид відповідальності можна назвати деліктно-договірною.

У 1880 р. в Англії було прийнято закон, який розширяв відповідальність роботодавців за нещасні випадки на виробництві, але залишав обов'язок доведення вини роботодавця за постраждалим. На жаль, практика застосування цього закону мала численні порушення. По-перше, роботодавці примушували працівників підписувати відмову від усіх своїх законних прав. Як зазначав В. Г. Яроцький, «...коли набув чинності цей акт, підприємці негайно ж поквапились захистити себе від неприємних для них наслідків, уклавши зі своїми старими і новими робітниками особливі договори, за якими робітники зобов'язувалися відмовлятися від усіх прав, що надавались їм цим актом» [2, с. 177]. Укладення таких договорів стало неминучою умовою отримання роботи, а ті підприємці, які не змушували укладати такі договори, знижували заробітну плату. По-друге, набула поширення практика укладення трудових договорів через підставних осіб: наймання працівників проводилося через посередників, які в разі пред'явлення позову виявлялися неплатоспроможними.

Зазначений закон 1880 р. також розширював відповідальність роботодавця на випадки неналежної якості матеріалу, необережності персоналу та ін., при цьому встановлював строк позовної давності всього в шість місяців, а також вимогу про попередження працівника щодо недоліків на виробництві, які могли призвести до нещасного випадку. Якщо роботодавець доводив у суді, що працівник знав про такі недоліки, але не повідомив про них, то він міг бути звільнений від матеріальної відповідальності [3, с. 135]. Проте зазначений закон залишав необхідність доведення вини підприємця за постраждалим, хоча і скасовував «мовчазне погодження» робітника з фабричними порядками, а роботодавець мав нести відповідальність навіть за опосередковану вину, якщо її наслідком був нещасний випадок [4, с. 14].

У більшості випадків, які мали місце на практиці, зважаючи на значну фактичну нерівність між працівником і роботодавцем у сфері соціального, майнового та освітнього становища, довести вину роботодавця було справою більш ніж складною, особливо коли доводити її повинна була сім'я працівника, який загинув у результаті нещасного випадку на виробництві. Таким чином, на початковому етапі не вдалося встановити позитивну практику щодо можливості стягнення з роботодавця сум відшкодування шкоди у разі відсутності вини працівника, оскільки важко було довести вину роботодавця. Відсутність дієвого механізму відшкодування шкоди викликало незадоволення широких соціальних верств, особливо враховуючи те, що за статистикою того часу тільки 5 % жертв нещасного випадку отримували відшкодування від підприємців [4, с. 14].

У другій половині XIX ст. виникла теорія договірної відповідальності. Основна її ідея полягала в тому, що у трудовому договорі повинно було бути застереження про «мовчазну» гарантію безпеки робочого під час роботи. А отже, якщо траплявся нещасний випадок – це означало, що роботодавець не виконував свого зобов'язання щодо створення безпечних умов виконання працівником своїх обов'язків і, як наслідок, повинен був нести відповідальність. При цьому робітник не зобов'язаний був доводити його вину. Роботодавець звільнявся від відповідальності тільки тоді, якщо міг довести випадковість події, непереборну силу або вину потерпілого. Така система деякий час діяла в бельгійській судовій практиці, проте вона мала значні недоліки, внаслідок яких не набула значного поширення. Насамперед, на думку С. Годеме, ця система базувалась на «чистій фікції», оскільки навряд чи можна говорити, що умова «мовчазної» гарантії свідчила про бажання власника що-небудь додати до обов'язків, які випливають із закону чи загальних

принципів, та відповідає його ймовірному наміру. До того ж розмір обіцяної гарантії залишався невизначеним. І хоча, як зазначає вчений, деякі вважають, що власник приймає робітника певною мірою під свою відповідальність, як транспортне підприємство приймає під свою відповідальність вантаж, що йому довірили, та який він начебто надає самому собі в хорошому стані, все ж не можна уподібнювати робочого неживому предмету, у робітника є ініціатива, яка, можливо, буде причиною нещастя – гарантія власника не може поширюватися на такі випадки. Таким чином, можна дійти висновку, що власник обіцяв тільки вжити заходів обережності для попередження нещасних випадків, пов'язаних з характером роботи, і це, по суті, змушувало працівника доводити недостатність вжитих заходів безпеки. На той час також існувала точка зору, що за цією теорією власник відповідав тільки за недоліки устаткування і робітник повинен був довести такі недоліки [5, с. 348–349]. На нашу думку, найважливішим недоліком цієї системи, який робить її дуже схожою на систему розглянуту нами раніше, є те, що оскільки відповідальність роботодавця ґрунтується на наявності на це волі, то відповідна протилежна згода може це скасувати. Тобто можна було включити до трудового договору умову про звільнення власника від відповідальності при настанні нещасного випадку, так само як це було в Англії після прийняття закону 1880 р.

У Німеччині, Франції та багатьох інших країнах Західної Європи до прийняття спеціальних законів про відповідальність підприємців та законів про страхування робітників питання, пов'язані із заподіянням шкоди нещасними випадками на виробництві, вирішувались на загальних цивільно-правових засадах, які були однаковими для всіх випадків заподіяння шкоди. Обов'язок роботодавця відшкодувати шкоду, яка була заподіяна працівникові в процесі виконання трудових обов'язків, базувалася на зобов'язанні із заподіяння шкоди. Тобто роботодавець відповідав за наслідки нещасного випадку так, як відповідає кожна людина за шкоду, яку вона заподіює іншій особі. Ця відповідальність базувалася на принципі вини, який разом з рецепцією римського права увійшов у право європейських країн та став, як зазначав Й.О.Покровський, «непорушним основним початком будь-якого культурного правопорядку» [6, с. 286].

Отож можна стверджувати, що правовідносини працівників і роботодавців у цій сфері мали характер приватного права, а механізми відшкодування шкоди здоров'ю і втрати працездатності ґрунтувалися на положеннях цивільного права і на позадоговірних (деліктних) правових відносинах між постраждалими на виробництві найманими працівниками та роботодавцями, які базувалися на принципах особистої відповідальності. Це означає, що коли при прийнятті на роботу працівники і роботодавці спеціально не обумовлювали і не фіксували у трудових договорах весь комплекс зобов'язань сторін щодо ризику втрати працездатності працівниками на виробництві (розміри компенсації втраченої заробітної плати, обсяг медичних та реабілітаційних послуг, види і обсяги соціального забезпечення при інвалідності), то в разі виникнення нещасного випадку на виробництві, що супроводжувався стійкою втратою працездатності, відповідальність регулювалася положеннями цивільного права.

На відміну від відповідальності за порушення договірних зобов'язань деліктна відповідальність настає при порушенні загального, який випливає із закону, обов'язку будь-якої особи не завдавати шкоди іншій. Деліктна відповідальність виступає в особливій формі – формі зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, в яких кредитором є потерпілий, а боржником – заподіювач шкоди. Є. Годеме називає таку відповідальність квазіделіктною, підкреслюючи, що вона була проявом «чисто класичної доктрини» [5, с. 348].

Стосовно відносин між роботодавцем і працівником такий правовий механізм передбачав, що працівник, який втратив працездатність на виробництві через нещасний випадок внаслідок виробничої травми або професійного захворювання, повинен був вчинити так само, як будь-який постраждалий від будь-якої іншої особи, яка заподіяла йому шкоду, а саме – висунути позов до відповідача (у цьому випадку – свого роботодавця). Відшкодування присуджувалося потерпілому, якщо травмований працівник (позивач) був здатний довести в суді, що поведінка його роботодавця (відповідача) стала причиною травми – тобто мала явні ознаки вини роботодавця, конкретні прояви якої можна було кваліфікувати як безвідповідальні або недбалі дії (бездіяльності), що призвели до травми [4, с. 14]. Вина роботодавця могла бути і опосередкованою, а нещасний випадок міг статися з вини будь-якого майстра, але в такому разі роботодавець визнавався винним у виборі такого майстра.

Намагаючись захистити свої права в загальноцивільному порядку, робітники зустрічалися з низкою труднощів. Так, для отримання відшкодування необхідно було надавати явні і вагомні докази вини роботодавця. При цьому відшкодуванню не підлягали ушкодження, отримані в результаті недбалості самого працівника, інших осіб, а також у результаті випадковості. Довести суду, що нещасні випадки сталися з вини роботодавця, було дуже важко через складну причинно-наслідкову природу виробничого травматизму; наявності одночасно як помилки самого потерпілого, так і незабезпечення безпечного виробничого процесу роботодавцем; недосконалої законодавчих норм у галузі охорони праці, відсутності необхідної судово-процесуальної практики. Така система відповідальності не давала працівникові бажаної захищеності та призводила до протестних виступів, які викликали широкий резонанс, а тому вимагали від законодавців і судової влади «пошуку виходу зі складної ситуації» [7, с. 145]. Проте за роки застосування такого способу захисту постраждалих від нещасного випадку судова практика неодноразово тлумачила розглянуті положення цивільного права на користь робітників, саме тому таке спрямування судової практики врешті-решт знайшло своє відображення в подальшому розвитку шляхів вирішення цього питання.

Ще один спосіб захисту постраждалих від нещасного випадку характеризується впровадженням спеціальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівнику внаслідок дії професійного ризику, та остаточним переходом від принципу вини до принципу заподіяння. Цей спосіб є перехідним між цивільно-правовою відповідальністю та соціально-забезпечувальним механізмом.

У період становлення капіталістичних відносин в європейських країнах на перший план вийшли такі цінності, як свобода, індивідуалізм і недоторканність приватної власності. У XVII – XIX ст. правова держава сприймалась як «держава – нічний сторож», «мінімальна держава», єдиною метою якої був захист правопорядку, який складався з дотримання політичних свобод і майнових прав власників. До кола державних завдань не входила охорона соціально-економічних прав. Забезпечення гідного рівня життя громадян вважалось їх «суто особистою справою» [8, с. 11]. Однак з часом роль держави в суспільстві істотно змінилася. Розвиток суспільства показав, що повне усунення держави від вирішення соціально-економічних питань загрожує значними соціальними потрясіннями і ставить під загрозу саме його існування. Відомо, що на певному етапі безконтрольна експлуатація робітників досягає своєї критичної точки і виливається в масові виступи протесту, що врешті-решт змусило державу звернути увагу на проблеми, які накопичились у зв'язку з повною незахищеністю працюючого населення [9, с. 51]. Все це привело до того, що деякі європейські країни почали ухвалювати спеціальні закони щодо відповідальності підприємців.

Одним з перших, ще в 1838 р. у Пруссії, був виданий спеціальний закон спрямований на захист постраждалих від нещасного випадку службовців залізничних підприємств, який встановлював відповідальність залізниці за нещасні випадки. Залізниця звільнялася від відповідальності лише тоді, коли вона могла довести, що нещасний випадок стався з вини потерпілого або став наслідком «непереборної сили». Закон, таким чином, перекладав необхідність доведення вини з робітника на підприємця. Характерно, що і в інших державах, наприклад в Англії, Швейцарії, еволюція законодавства про нещасні випадки в цьому напрямі починалася також з реформи в залізничній сфері. Для порівняння: в інших галузях промисловості у Пруссії до 1871 р. застосовувались загальні положення цивільного права [4, с. 15].

Дуже важливим моментом у розвитку питання, яке нами досліджується, є прийняття 7 червня 1871 р. німецького закону про відповідальність роботодавців за нещасні випадки на виробництві [8, с. 11]. Цим законом прусський закон 1838 р. поширювався на всі залізниці Німецького союзу. Відповідно цьому закону на власників підприємств покладалась відповідальність за всі нещасні випадки, що ставалися з робітниками на підприємствах, тобто встановлювалась презумпція вини роботодавця, з працівника знімався тягар доведення вини заподіювача шкоди. Що ж стосується гірничої справи та промисловості, то закон 1871 р. погіршував становище робітників цих галузей навіть порівняно із Кодексом Наполеона, в якому ще з 1804 р. було передбачено розширену відповідальність підприємців та зазначалось, що шкода відшкодовується роботодавцем і в тому випадку, коли винуватцем її заподіяння був інший його службовець [3, с. 134].

Роботодавець відповідав за власну вину, а також за вину всіх йому безпосередньо підлеглих осіб, проте він не повинен був нести відповідальність за провину товариша потерпілого, не кажучи вже про нещасні випадки з власної вини потерпілого. А «власна вина» потерпілого була доволі поширеним явищем. Німецькі дані того часу щодо статистики нещасного випадку встановлюють, що нещасні випадки зустрічаються частіше там, де робітники працюють більше нормальної тривалості часу, причому вранці нещастя буває менше, ніж перед обідом; після обіду менш, ніж увечері [4, с. 15]. Тому очевидною стала залежність кількості нещасних випадків від втоми робітників.

Відповідно до німецького закону 1871 р. роботодавець мав був відповідати тоді, коли причина нещасного випадку була невідома. Робітникові ж досить важко було довести вину роботодавця: він найчастіше не знав, з якої причини стався нещасний випадок. Всі свідки, зазвичай, робітники, залежали від підприємця. Сам же потерпілий, з'ясовуючи причини нещасного випадку ставав ворогом підприємця і внаслідок цього, у разі одужання, не міг залишитися на підприємстві. Внаслідок цих причин більшість робітників звичайно не бажали починати процес [4, с. 15].

Положення про спеціальну відповідальність підприємців мали індивідуальний характер у тому сенсі, що при кожному нещасному випадку ставили «обличчям до обличчя» підприємця і робітників, не лише калік, але і всіх інших, що змушувало підприємців або погоджуватися на збиткову ліквідацію наслідків нещасного випадку, або прагнути вирішувати питання більш дешевим способом.

У таких умовах для промисловості і підприємців стає вигідним введення страхування робітників. Вигода виявлялася в тому, що хоча витрати у зв'язку із застосуванням відповідальності підприємців залишалися у тих самих межах, проте вони набували б упорядкованого характеру і мали заздалегідь визначену величину. Ця обставина дуже важлива для підприємств: витрати з ліквідації нещасного випадку стали б цілком визначеним елементом витрат виробництва [9, с. 55].

Повертаючись до характеристики німецького закону 1871 р., варто зазначити, що хоча в цілому цей закон і був прогресивним, однак містив ряд недоліків і не зміг досягти багатьох поставлених у ньому цілей. У першу чергу залишалася невирішеною проблема забезпечення постраждалих у разі неплатоспроможності, ліквідації або смерті роботодавця. Як справедливо зауважував Н. А. Вігдорчик, працівник опинився в таких умовах, коли він був захищений щодо свого професійного ризику, але виявився незахищеним щодо нового ризику – ризику неспроможності окремого роботодавця [10, с. 163]. Дрібних підприємців виплата

компенсації навіть за один масштабний нещасний випадок могла розорити, і в цих випадках право на отримання відшкодування не могло бути реалізоване. Однак і великих роботодавців, пов'язаних, зокрема, з гірською або хімічною промисловістю, масові нещасні випадки, що призводили до об'єднання ризиків і вимагали значних виплат потерпілим та (або) їх сім'ям, також могли призвести до банкрутства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у всіх європейських країнах були прийняті спеціальні закони, що замінювали загальноцивільну відповідальність спеціальною відповідальністю підприємців за шкоду і каліцтва, які були завдані робітникам на підприємстві. Відповідно до цих законів обов'язок доведення вини перемістився з робітника на підприємця, який повинен був довести вини потерпілого в тому, що стався нещасний випадок. У рамках цивільного права склалася концепція «професійного ризику», згідно з якою нещасні випадки стали розглядатися не як «непередбачене і несподіване порушення нормального ходу виробництва, а як щось безумовно притаманне даному виробництву» [11, с. 75]. У кожній галузі є свій коефіцієнт нещасного випадку, що являє собою величину постійну, і роботодавець, наймаючи робітника, свідомо піддає його певному ризику. Як писав І. Енгель, «...тут годі шукати винного, крім самої праці, яка здійснюється в інтересах підприємців» [12, с. 25].

На думку З. Р. Теттенборн, закони про відповідальність підприємців за шкоду здоров'ю працівника мали два позитивних моменти. По-перше, вони давали поштовх до посилення заходів з охорони праці і, по-друге, розвивали ідеї і засади соціального страхування [13, с. 21–23].

Незважаючи на значні недоліки законів про відповідальність підприємців, їх прийняття не лише поліпшило становище працівників, а й стало поштовхом для прийняття роботодавцями заходів з охорони праці.

Важливим напрямом наукових досліджень наступного періоду була розробка теорії соціального страхування. Німецькі вчені А. Вагнер і Г. Шмоллер обґрунтували необхідність майнової відповідальності підприємців за шкоду, яка була заподіяна життю і здоров'ю робітників, і запропонували як фінансовий та правовий механізм такої відповідальності обов'язкове соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві. Необхідність застосування цього страхового інституту вчені пов'язували зі зростанням актуальності для найманих працівників необхідності соціального захисту від ризиків виробничого травматизму, які набули значного поширення, коли найчастіше було неможливо за допомогою існуючих на той період цивільно-правових та відповідних їм складних судових процедур визначити винних осіб щодо нещасного випадку на виробництві, а отже, питання про те, хто нестиме відповідальність за заподіяну шкоду здоров'ю та працездатності працівників, практично не можна було вирішити. Якщо при цивільно-правовій відповідальності, яка заснована на принципі індивідуальної відповідальності, робітник, який постраждав внаслідок нещасного випадку на виробництві, повинен був подавати позов до суду на свого роботодавця, то при застосуванні обов'язкового соціального страхування питання компенсаційних виплат вирішувалося через полегшену страхову процедуру для працівників, які постраждали на виробництві [7, с. 146–147]. Такий механізм вже мав скоріше соціальний, а не цивільно-правовий характер, адже йшлося вже про колективну, а не індивідуальну відповідальність. Таку відповідальність у соціальній та економічній теорії кінця XIX – початку XX ст. розглядали як відповідальність конкретної галузі виробництва в особі роботодавців за властивий певній галузі об'єктивний професійний ризик [14, с. XII].

Найважливішим питанням соціального страхування, на думку А. Вагнера, було примусити роботодавців до страхування працюючих від типових соціальних ризиків: на випадок хвороби, нещасного випадку на виробництві, вікової непрацездатності. Економічною основою цього він вважав достатній рівень заробітної плати, яка б виступала запорукою більш забезпеченого та здорового способу життя. Такий підхід розглядався як важливий «етичний момент» у площині відносин роботодавців і працівників [15, с. 9–10]. А. Вагнер бачив мету страхування в усуненні або хоча б зменшенні шкідливих наслідків окремих непередбачуваних подій для майна окремої особи за допомогою утворення страхової установи, яка збирає і розподіляє фінансові ресурси на ряд випадків, яким загрожує однакова небезпека, яка в дійсності ще не настала [16, с. 430].

Певні кроки у започаткуванні соціального страхування було зроблено ще в Пруссії, де в 1854 р. було введено примусове страхування для гірничозаводських робітників, які мали об'єднуватися у спеціальні товариства. При цих товариствах існували обов'язкові для членів товариств каси, що надавали окрім безкоштовної медичної та грошової допомоги у випадку хвороби, у випадку загибелі від нещасного випадку члена каси для сім'ї – гроші на поховання, а для вдови – невеличку пенсію до часу її наступного заміжжя. Надання таких допомог було для кас обов'язковим, до того ж при наявності вільних коштів діяльність цих кас могла бути розширена. Каси були юридичними особами з власними статутами, а адміністрація складалась наполовину з представників робітників і наполовину з представників підприємців. Підприємці повинні були платити не менше половини загальної суми внесків робітників. У 1876 р. каси об'єднували 263000 робітників [4, с. 6].

Слід зазначити, що вперше ідея обов'язкового страхування соціальних ризиків була висловлена Джоном Ванкувером в 1796 р. у книзі, присвяченій дослідженню причин і наслідків бідності [10, с. 7]. Він пропонував організувати каси взаємного страхування з обов'язковою участю в них певних категорій населення. До середини XIX в. ця ідея частково отримала своє практичне втілення.

По суті соціальне страхування, як писав Н. А. Вігдорчик, являє собою «особливу форму соціальної

взаємодопомоги, при якій ризик певного нещастя враховується заздалегідь, і заздалегідь же розподіляється між учасниками організації пов'язаний із цими ризиками матеріальний тягар» [17, с. 14].

Якщо добровільне взаємне страхування вже було відомо європейським країнам, то виникнення та розвиток обов'язкового йшло такими напрямками: у Пруссії Промисловим статутом 1845 р. органам державної влади було надано право залучати до обов'язкової участі у місцевих допоміжних касах робітників певного району [10, с. 8]. Каси страхували на випадок хвороби, смерті, каліцтва. З 1849 р. держава дозволила залучати на розсуд місцевої влади до участі в таких касах і підприємців. Цю перехідну форму страхування соціальних ризиків можна назвати умовно-обов'язковою. У подальшому держава запроваджувала обов'язкове страхування робітників в окремих галузях промисловості, де соціальні ризики були набагато вище, ніж у середньому по країні, а соціально-політичні рухи сильніше. Так у 1854 р. закони про обов'язкову організацію страхових кас для гірників було прийнято в Німеччині та Австрії, у 1868 р. – у Бельгії, у 1894 р. – у Франції [18, с. 90].

За законодавчою ініціативою Отто фон Бісмарка у 1884 р. було прийнято закон «Про страхування від нещасного випадку на виробництві». Таким чином, запроваджена О. Бісмарком у 1884 р. система виявилася настільки вдалою, що багато в чому була запозичена іншими країнами і продовжує функціонувати з певними модифікаціями донині.

Зазначений закон остаточно реалізував перехід від законодавства про відповідальність правопорушника до законодавства про допомогу потерпілому. Німецьким законом 1884 р. передбачалися:

1. Обов'язковість страхування. Страхування тепер здійснювалося не на підставі цивільно-правового договору, а на підставі закону, чим значно розширювалося коло осіб, яким гарантувалося дотримання їхніх інтересів при виробничому травматизмі. Збільшувалася також фінансова стійкість страхування за рахунок надання страховим внескам форми фінансових обтяжень.

2. Відрахування роботодавців мали характер обов'язкових платежів, розмір внесків встановлювався публічною владою.

3. Створення спеціальних страхових установ, що функціонували під адміністративним контролем, який поширювався на формування та використання страхових фондів. Ці товариства були скоріше громадськими організаціями, об'єднували всіх роботодавців певної галузі в межах конкретного округу. При цьому керувалися вони самими страхувальниками. Всі роботодавці певної галузі промисловості зобов'язані були брати участь в одному із страхових товариств. Таке товариство являло собою публічно-правову організацію, яка об'єднувала в цілях монопольного страхування від нещасного випадку всіх роботодавців відповідної галузі в певному окрузі. Управління цією організацією здійснювалось самими страхувальниками і за рахунок їх обов'язкових внесків покривалися всі необхідні витрати. Розмір страхових внесків визначався наприкінці кожного року таким чином, щоб внесками компенсувати витрати, що виникли за минулий рік.

4. Прийняття державою і суспільством на себе обов'язку з фінансового забезпечення виплат постраждалим у разі недостатності у страхових організацій коштів.

5. Введення підвищеного публічного контролю за формуванням, використанням та витрачанням коштів страхового фонду.

Забезпечення по страхуванню ґрунтувалося на принципі неповної винагороди за професійний ризик. Довічна пенсія порівнювалася не з втраченим заробітком, а ніби із середнім можливим заробітком за весь період трудової діяльності [11, с. 82].

У подальшому соціальне страхування було впроваджено в більшості європейських країн. Проте перехід до обов'язкового страхування наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався в різних формах. Сплата страхових внесків найчастіше покладалася на робітників. В Італії за законом 1919 р. половина страхових внесків сплачувалася працівниками, а друга половина – роботодавцем. У Бельгії – половину вносили працівники, а решта виплачувало держава, при цьому було прагнення урізати права робітників у галузі управління соціальним страхуванням.

Подальший розвиток соціального страхування від нещасного випадку супроводжувався загальними тенденціями для усіх європейських країн. По-перше, відбувалося послідовне розширення кола застрахованих за рахунок включення до нього домашньої прислуги, сільськогосподарських працівників, високооплачуваних фахівців та інших груп працівників. По-друге, розширювалося поняття страхового випадку: страхування було поширене також і на професійні захворювання, у поняття страхового випадку стали включати нещасні випадки дорогою на роботу та ін. По-третє, виникли нові види забезпечення постраждалих, що мали на меті реабілітацію застрахованих.

Висновки. Проведене дослідження дозволило констатувати, що протягом останніх кількох сторіч виникли певні способи захисту постраждалих від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання: деліктно-договірний спосіб, який ґрунтується на засадах договору та цивільно-правового принципу відповідальності; деліктний спосіб, в основі якого є виключно цивільно-правова відповідальність заподіяча шкоди, спеціальна розширена відповідальність роботодавців, в основу якої покладено принципи цивільно-правової відповідальності, які закріплені в окремому спеціальному нормативно-правовому акті, та соціальне страхування (обов'язкове та добровільне). При цьому соціальне страхування є результатом трансформації цивільно-правових способів захисту постраждалих на виробництві, які ґрунтувалися на індивідуальній відповідальності заподіяча шкоди, у соціально-страховий механізм колективної

відповідальності у зв'язку з настанням особливого соціального ризику – ризику втрати заробітної плати внаслідок завдання шкоди життю, здоров'ю та працездатності робітника нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Таль Л. С. Трудовой договор. Цивилистическое исследование. Ч. I: Общее учение. Ярославль : Типография губернского правления, 1913. 150 с.
2. Яроцкий В. Г. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей. СПб : Тип. А. Бенке, 1895. Т. 1. 496 с.
3. Лушникова М. В., Лушников А. М. Курс права социального обеспечения. Москва : Юстицинформ, 2009. 656 с.
4. Михайлов Б. Социальное страхование в иностранных государствах. Москва ; Ленинград : Вопросы труда, 1924. 140 с.
5. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. Пер. с фр. И. Б. Новицкого. Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 511 с.
6. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 1998. 353 с.
7. Роик В. Д. Медицинское страхование. Страхование от несчастных случаев на производстве и временной утраты трудоспособности. Москва : Юрайт, 2018. 317 с.
8. Забигаило В. К., Замчук О. В., Мироненко А. Н. Эволюция современного буржуазного государства и права. Киев : Наук. думка, 1991. 282 с.
9. Харина Л. В. Педагогические аспекты государственного социального страхования в системе социальной защиты населения в России : дис. ... канд. педагог. наук : 13.00.01. Ставрополь, 2005. 184 с.
10. Вигдорчик Н. А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования. СПб : Практическая медицина, 1912. 295 с.
11. Вигдорчик Н. А. Социальное страхование в общедоступном изложении. Москва : Вопросы труда, 1927. 195 с.
12. Энгель И. Ф. Социальное страхование в буржуазных государствах. Москва : Вопросы труда, 1925. 61 с.
13. Теттенборн З. Р. Советское социальное страхование. Москва : Вопросы труда, 1929. 139 с.
14. Репенак А. В. Страхование рабочих от несчастных случаев в Германии: германский закон и применение его на практике. Москва : Тип. А. И. Мамонтова, 1911. 244 с.
15. Вагнер А. Социальный вопрос. СПб : Общественная польза, 1906. 44 с.
16. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Москва : Статут, 2003. 558 с.
17. Вигдорчик Н. А. Теория и практика социального страхования. Вып. 5. Страхование от несчастных случаев и травматологическая экспертиза. Москва, Ленинград : Книга, 1925. 178 с.
18. Янова С. Ю. Социальное страхование в системе социальной защиты населения: организация и финансовый механизм: дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.10. СПб, 2001. 400 с.

REFERENCES:

1. Tal, L. S. (1913). *Trudovoy dogovor. Tsivilisticheskoe issledovanie. Ch. I: Obschee uchenie*. [Labor contract. Civilistic research. Part I: General Doctrine]. Yaroslavl : Tipografiya gubernskogo pravleniya [in Russian].
2. Yarotskiy, V. G. (1895). *Strahovanie rabochih v svyazi s otvetstvennostyu predprinimateley*. [Insurance of workers in connection with the liability of entrepreneurs]. SPb : Tip. A. Benke [in Russian].
3. Lushnikova, M. V., Lushnikov, A. M. (2009). *Kurs prava sotsialnogo obespecheniya*. [Social Security Law Course]. Moskva : Yustitsinform [in Russian].
4. Mihaylov, B. (1924). *Sotsialnoe strahovanie v inostrannyih gosudarstvah*. [Social insurance in foreign countries]. Moskva ; Leningrad : Voprosyi truda [in Russian].
5. Godeme, E. (1948). *Obschaya teoriya obyazatelstv*. [General theory of commitment]. Moskva : Yurid. izd-vo MYu SSSR [in Russian].
6. Pokrovskiy, I. A. (1998). *Osnovnyie problemyi grazhdanskogo prava*. [The main problems of civil law]. Moskva : Statut [in Russian].
7. Roik, V. D. (2018). *Meditinskoe strahovanie. Strahovanie ot neschastnyih sluchaev na proizvodstve i vremennoy utraty trudospobnosti*. [Medical insurance. Insurance against accidents at work and temporary disability]. Moskva : Yurayt [in Russian].
8. Zabigaylo, V. K., Zamchuk, O. V., Mironenko, A. N. (1991). *Evolyutsiya sovremennogo burzhuaznogo gosudarstva i prava*. [Evolution of the modern bourgeois state and law]. Kiev : Nauk. dumka [in Russian].
9. Harina, L. V. (184). *Pedagogicheskie aspekty gosudarstvennogo sotsialnogo strahovaniya v sisteme sotsialnoy zaschityi naseleniya v Rossii*. [Pedagogical aspects of state social insurance in the system of social protection of the population in Russia]. Candidate's thesis. Stavropol [in Russian].
10. Vigdorshchik, N. A. (1912). *Sotsialnoe strahovanie. Sistematischeskoe izlozhenie istorii, organizatsii i praktiki vseh form sotsialnogo strahovaniya*. [Social insurance. A systematic presentation of the history, organization and practice of all forms of social insurance]. SPb : Prakticheskaya meditsina [in Russian].

11. Vıgdorchik, N. A. (1927). Sotsialnoe strahovanie v obschedostupnom izlozhenii. [Social insurance in a publicly accessible narrative]. Moskva : Voprosyi truda [in Russian].
12. Engel, I. F. (1925). Sotsialnoe strahovanie v burzhuaznyih gosudarstvah. [Social insurance in bourgeois states]. Moskva : Voprosyi truda [in Russian].
13. Tetenborn, Z. R. (1929). Sovetskoe sotsialnoe strahovanie. [Soviet social insurance]. Moskva : Voprosyi truda [in Russian].
14. Repenak, A. V. (1911). Strahovanie rabochih ot neschastnyih sluchaev v Germanii: germanskiy zakon i primenenie ego na praktike. [Accident insurance for workers in Germany: German law and its application in practice]. Moskva : Tip. A. I. Mamontova [in Russian].
15. Vagner, A. (1906). Sotsialnyiy vopros. [Social issue]. SPb : Obschestvennaya polza [in Russian].
16. Serebrovskiy, V. I. (2003). Izbrannyye trudy po nasledstvennomu i strahovomu pravu. [Selected works on inheritance and insurance law]. Moskva : Statut [in Russian].
17. Vıgdorchik, N. A. (1925). Teoriya i praktika sotsialnogo strahovaniya. Vyip. 5. Strahovanie ot neschastnyih sluchaev i travmatologicheskaya ekspertiza. [Theory and practice of social insurance. Issue 5. Accident insurance and trauma expertise]. Moskva, Leningrad : Kniga [in Russian].
18. Yanova, S. Yu. (2001). Sotsialnoe strahovanie v sisteme sotsialnoy zaschityi naseleniya: organizatsiya i finansovyy mehanizm. [Social insurance in the system of social protection of the population: organization and financial mechanism]. Doctoral thesis. SPb [in Russian].

Стаття надійшла до редакції: 20.10.2021